

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ.СВ.КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ИСТОРИКО-ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

БЪЛГАРИЯ, БЪЛГАРИТЕ И ЕВРОПА – МИТ, ИСТОРИЯ, СЪВРЕМНИЕ

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
1 НОЕМВРИ 2006

Университетско издателство „Св.св.Кирил и Методий“
Велико Търново, 2007

ПОГЛЕД ВЪРХУ „НЕПРИМИРИМИТЕ“ И КАТАКОМБНАТА ЦЪРКВА В СССР (1927-1945)

Андрей Андреев

A Survey of "the Intransigent" and the Catacomb Church in the USSR (1927-1945)

Summary: When the Bolshevik seized power in 1917 they proclaimed the Russian Orthodox Church one of their major opponents. The death of Patriarch Tichon (1925) gave the signal for physical altercation with the clergy. In 1927 Metropolitan Sergius, then acting as Locum Tenens of the Patriarchal Throne, was forced to compromise with the authorities. In July the same year he issued a Declaration in conformity with the requirements of the government and edited by E. Tuchkov, an officer from the NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs). Non-acceptance of the compromise provided ground for the formation of the so-called "right" opposition. Its most radical wings were the Catacomb Church and the Movement of the Intransigent. The paper traces the major events marking the origin and development of the two movements. It is emphasized that they are not to be considered apart from the canonical Church. The contradictory evaluations of the policy of Metropolitan Sergius are also highlighted.

Формирането на "дясна" опозиция в Руската православна църква става след смъртта на патриарх Тихон (1925 г.). Тя не може да бъде определена като еднородно движение. Дясната опозиция не си поставя за цел разцепление в Църквата, но действията на отделни движения водят именно до това. Противопоставянето на каноничното ръководство се заражда като опити на някои архиереи да поемат висшата духовна власт в нарушение на завещателното разпореждане на патриарх Тихон и на местоблюстителя митрополит Петър Крутички. В значителна част движението се състои от опозиционно настроени срещу митрополит Сергей духовници, неприемащи неговата декларация за лоялност към властта от 1927 г. Те определят политиката му като прекалено компромисна и сервилна към болшевиките. Още по-крайни са вижданията на т.нар. "катакомбна църква." Не всички движения са на това мнение. Сред тях можем да открием и хора търсещи високо положение в Църквата. За това те са склонни и на по-големи компромиси с управляващите. Към дясната опозиция се причислява и задграничната Църква. С редица свои действия, намиращите се зад граница архиереи усложняват отношенията на Светия синод с правителството и дават повод за обвинения в антидържавна дейност. Прави впечатление,

че всички крила, с изключение на някои отделни епископи, не се чувстват нещо отделно от единната Руска православна църква.

Настоящата работа си поставя за цел да акцентира върху възникването и развитието на катакомбната църква и движението на “непримиримите.” Това са най-радикалните крила в дясната опозиция на митрополит Сергей. Те не приемат лоялистката декларация от 1927 г., но не правят опити за отделяне от Църквата. Създаването на отделна катакомбна църква е по-скоро плод на условията на терор в СССР и невъзможност да се изповядва свободно религията.

Двадесети век изправя Руската православна църква пред неимоверни изпитания. За втори път в хилядолетната си история тя е поставена пред проблема за оцеляването си като институция. За първи път това става при монголското нашествие и покоряването на Киевска Русия от ордите на хан Бату. Първата половина на XX в. обаче съществено се различават от XIII в. Промените настъпили в Русия след 1917 г. променят обществото и държавата като цяло. Властта е взета от болшевишката партия, изповядваща агресивен, дори брутален атеизъм. Борбата срещу религията е основен постулат в комунистическата идеология. Срещу Православната църква застава държавата, която си поставя за цел премахване на влиянието на Църквата и в крайна сметка унищожаване на самата духовна институция. Репресиите започват непосредствено след октомврийския преврат от 1917 г. и продължават в следващите години. Смъртта на патриарх Тихон (1925 г.) изцяло развързва ръцете на властите. До този момент има, макар и слабо и по принуда, съобразяване с международния авторитет на патриарха. След смъртта му НКВД вижда подходящ момент за подчиняване и разцепление в Църквата. В “завещателно разпореждане” патриарх Тихон определя начина за предаване на върховната власт в Църквата до свикването на нов събор. Правителството не допуска свикване на последния и арестува титулярния патриаршески местоблюстител митрополит Петър Крутицки и заместникът му митрополит Сергей. НКВД оказва силен натиск върху последния. Той е разглеждан като подходящата авторитетна фигура, с влияние сред духовенството, който би направил компромис пред болшевикине, в името на съхранение на Църквата. Първоначално Сергей устоява на натиска, но пред заплахата за разстрел на арестуваните 117 епископи разбира, че запазването на православието в Русия е съпроводено със значителни отстъпки. Така се стига до повратния момент в историята на Руската православна църква след 1917 г. – Декларацията на митрополит Сергей от 16 (29) юли 1927 г. за отношенията на Църквата със светската власт в СССР¹. Документът поражда множество спорове и коментари, непризнаването му от страна на немалка част от духовенството и вярващите и противопоставяне на политиката водена от Сергей от страна на дясната опозиция. Декларацията предизвиква различни тълкувания и оценки в историческата и богословска литература. Мненията варират от възхвала на дипломатическите качества на митрополит Сергей, до пълното отрицание на извършеното от него. Сред изследователите в Западна Европа преобладава

мнението, че Сергей прави необходим, но прекалено голям компромис. През последните години някои изследователи в Русия приемат, че митрополит Сергей продължава линията възприета от патриарх Тихон и прогласена в неговото “Завещание.”² В подкрепа на тази теза говорят всички постъпки и линията следвана от Сергей още от момента на поемането на поста заместник на патриаршеския местоблюстител още в края на 1925 г. Ситуацията е критична за Църквата. Разгромът на нейните структури е в пълен ход. Смъртта на патриарх Тихон послужва като сигнал за болшевиките да преминат към пряко физическо унищожение на духовенството. Подкрепата, която властта дава на “лявата” опозиция заплашва Църквата с разделяне на няколко крила и в крайна сметка с ликвидиране на каноничната Църква. Митрополит Сергей обмисля възможен компромис, за да запази достойнството на духовната институция и да спаси живота на арестуваните духовници. В това си намерение той се базира на завещанието на патриарх Тихон. Последното е в по-голямата си част теоритично и пожелателно. Покойният патриарх, принуден от обстоятелствата, също дава идея за компромис, но не му е възможно да определи неговите параметри.

Така става факт Декларацията на митрополит Сергей от месец юли 1927 г. Немалка част от духовниците и вярващите не се съгласяват с компромиса, който той прави. На тази база се оформят редица “десни” опозиционни течения. В настоящата работа ще се спрем на двете най-радикални сред тях – катакомбната църква и “непримиримите”.

Катакомбната църква е най-крайното течение в средите на дясната опозиция срещу митрополит Сергей и формирания от него Временен Свети синод. Нейни разклонение се наричат “Истинноправославна църква” и “Истинноправославни християни.” По аналогия с тях често се употребява наименованието “Истинска православна църква” (ИПЦ). Изследванията за нея не са много. Те принадлежат предимно на автори работещи извън Русия, а също и трудове на Самиздат. Трудностите при изследванията за катакомбната църква са очевидни. Тя представлява затворено общество, а репресиите на сталинските власти през 30–40-те години на XX в. унищожават не само водачите, но и значителна част от миряните, принадлежащи към нея. Катакомбниците не водят документация и историческите извори са предимно случайно запазени писма, спомени, полуполюгендарни разкази и др. Архивите на НКВД също не дават сведения за ИПЦ, освен фрагменти от делата срещу някои от лидерите ѝ. Внимание заслужават изследванията на И. Андреев, У. Флетчър, М. Полский, както и мемоарна литература. У нас интересна трактовка за катакомбната църква дава архимандрит Павел Стефанов³.

Катакомбната църква вероятно възниква към 1922 г. Появата ѝ е свързана с кризисната ситуация, в която се намира Църквата вследствие на болшевишкия терор, обновленческото движение и оценяваната като компромисна позиция на Светия синод и лично на патриарх Тихон. Би могло да се добави, че причина за появата на това движение е и безизходицата сред вярващите да изповядват

по някакъв начин религията си и да извършват свързаните с това обряди. Първоначално водачи на ИПЦ са епископите Макарий и Стефан. Те и последователите им не признават съветското законодателство по религиозните въпроси и са яростни врагове на обновленците. Конфликтите с ръководството на Църквата започват след смъртта на патриарх Тихон през 1925 г. Лоялистката декларация на митрополит Сергей от 1927 г. дава тласък за развитието на движението. При разрастването му като лидер се налага епископът на Уфа – Андрей. За времето 1922–1928 г. той тайно ръкополага редица свещеници и архиереи. В края на август 1925 г. епископ Андрей се свързва със старообрядците (отделили се от Руската православна църква през XVII в.), поради което патриаршеският местоблюстител митрополит Петър Крутицки му налага забрана за свещенослужение. Друг известен лидер на ИПЦ е епископ Дамаскин. Във времето между поредните си арести и заточения, той успява да създаде редица общини на катакомбната църква в Северна Русия. Към движението реално принадлежи и съратника на митрополит Кирил, епископ Амфилохий. Последният се оттегля през 1930 г. в тайгата, основава свой скит и действа нелегално до смъртта си в 1946 г.⁴

Катакомбниците отхвърлят изцяло новите закони и не са склонни към никакъв компромис спрямо новата власт. Именно поради това те се отнасят и крайно нетърпимо към митрополит Сергей и Временния Свети синод. В страстните им проповеди той е сочен като “предател на православието” и “предтеча на Антихриста.” Движението се оформя предимно от селяни. То се оглавява от неколцина архиереи и в него се включват значителен брой монаси. Представители на бялото духовенство се присъединяват масово в районите на най-голямо разпространение на катакомбниците. Движението обхваща цялата страна, но най-големи успехи и значим брой привърженици има в Централна Русия (черноземния район), Северна Русия и в отделни райони на Сибир. Водачите на катакомбната църква извършват нелегални свещенослужения, групови кръщения и т.н. Практика е извършване на обряди само над облеклото на вярващ, който е арестуван, разстрелян в лагер, загинал неизвестно къде и др. Това се правело и от скитащи свещеници, които реално можем да отнесем към ИПЦ. Архиерите организират и нелегално религиозно обучение. Така например епископ Вартоломей организира тайна духовна академия в Москва. Тя е разкрита и ликвидирана през 1936 г. Има сведения, че друг от катакомбните йерарси, епископ Петър, в 1943 г. основава таен манастир в планините Тянь Шан, просъществувал до 1951 г. Разкриването му става случайно – забелязан е от прелитащ самолет. Според други сведения водачи на ИПЦ провеждат таен събор в лагер край Иркутск. Те осъждат действията на Синода, но считат, че отделните крила на Църквата не трябва да прекъсват връзките си. Значителна част от последователите на ИПЦ се помиряват със Светия синод през 1945 г., признавайки каноничността на избора на Алексей I за патриарх.⁵

Страстните проповеди срещу властта и нелегалната дейност водят до репресии срещу катакомбната църква. Тя губи водачите си, които са разстрел-

вани, или изпращани в лагер. Движението остава без лидери и с твърде малко духовни лица. С течение на времето в организацията попадат случайни хора, често малограмотни или ексцентрични. ИПЦ попада под сектантски дух и начини на действие. Съдбата на водачите на катакомбната църква е трагична. За част от тях липсват сведения къде и как са приключили жизненият си път. Епископ Андрей Уфимски прекарва дълги години в затвор и е разстрелян през септември 1937 г. Епископ Дамаскин също е държан продължително време в затвор. Според една версия е разстрелян през 1937 г. в Карагандинския концлагер, а според друга, умира пътувайки към мястото на поредното си заточение (1943 г.). Оцелява епископ Атанасий, който оглавява катакомбниците помирили се с патриарх Алексий I през 1945 г. Животът му е непрекъсната смяна на лагери и затвори. Когато в 1954 г. се навършват 33 години от архиерейството му, се оказва, че за това време той е бил епархиален архиерей едва 33 месеца. Още 32 месеца е на свобода, без да заема пост в църковната йерархия. Останалото време епископът е в затвори, лагери, или на заточение⁶.

Непримирените се катакомбници продължават своята дейност. Движението им съществува и в наши дни. През 90-те години на миналия век те правят опит да създадат "Свободна руска църква."⁷

През втората половина на 1927 г. се оформя още един опозиционен фронт срещу заместника на патриаршеския местоблюстител митрополит Сергей и провежданата от него политика. Това е опозиционното духовенство, непримиряващо се с лоялистката декларация от юли 1927 г. Четиридесет архиереи отхвърлят политиката на Сергей. Те са последвани от значителна част от клира и вярващите. Някои от тях създават свои движения, но повечето отстояват позицията си, без да се включват в разколнически групи. Именно тези духовници стават известни като "непримиримите".

На 27 септември 1927 г. епископите, затворени в Соловецкия лагер, изпращат своето становище по декларацията на заместника на патриаршеския местоблюстител. Соловецките епископи одобряват Декларацията като цяло. Изрично е подчертано тяхното пълно одобрение за политическата ѝ част. Като положително е оценено нормализирането на отношенията между Църквата и държавата. Едновременно с това авторите на писмото осъждат някои от параграфите на Декларацията на митрополит Сергей. Те не са съгласни с пълното подчинение на Църквата на властите, с изказаната благодарност за "...вниманието към духовните нужди на православно население...", с поемането на вината от страна на патриаршията и Синода за сблъсъците между Църквата и властите и др.⁸ Соловецкото послание дава една реална картина на положението на Църквата и на отношенията ѝ със съветските власти. Едновременно с това, без да се губи достойнство, епископите очертават разделението между светската и духовната власт и предлагат свой вариант за изглаждане на отношенията между тях. Основната разлика, посочена в документа, е противопоставянето на комунистическата идеология и християнските канони. По въпроса за догматиката се отхвърлят

всякакви компромиси. Соловецките епископи декларират, че "...с никакви частични изменения в своето вероучение, или претълкуването му в духа на комунизма, Църквата не може да постигне сближение с държавата..." За пример е посочено движението на обновленците тръгнало по такъв път, в следствие на което губи подкрепата на вярващите. Епископите предлагат като база за помирение Закона за отделяне на Църквата от държавата, чиито основни постановки влизат и в конституцията на СССР. Според обръщението това може да удовлетвори и двете страни. Заявява се, че Църквата няма религиозни образования да не приема променената политическа система. Духовенството желае само последователно спазване на закона за отделяне на Църквата от държавата. Соловецките епископи констатираат, че самата власт не спазва собствената си конституция и закони. Изброени са множество репресивни мерки, до една в нарушение на цитирания закон. В документа се посочват примери за преследвания срещу клирици и вярващи, разстрели, неоснователни присъди и заточения, затваряне на храмове и манастири, подигравки с вярата, измислени обвинения срещу църковни водачи и т.н. Налага се извода направен в посланието: "В порядъка на управление държавата предприема всички мерки за унищожаване на религията..." При това положение соловецките епископи отказват да декларират пред света, че "...религията в пределите на СССР не се подлага на никакви притеснения и че няма друга страна, в която тя да се ползва с толкова пълна свобода." Прави впечатление, че в оценката на Соловецките епископи преобладава положителният елемент. Въпреки това не може да се каже, че те безрезервно подкрепят митрополит Сергей. За умерената позиция безспорно допринася влиянието на известния и уважаван архиепископ Иларион. Той успява точно да определи същественото в Декларацията, да изтъкне положителните ѝ страни. Мнението му се посреща с уважение не само сред епископите в лагера, но и от духовенството в цялата страна.

Остро изразява недоволството си от Декларацията протоерей Валентин Свеницки. Той провъзгласява скъсване на отношенията с Временния Синод и заместника на патриаршеския местоблостител. Протоерей Свеницки обвинява митрополит Сергей в "...антицърковно обновленческо дело...", т.е. в пълно подчинение на светската власт. В заключение В. Свеницки заявява, че не признава митрополит Сергей за водач на Църквата. Едновременно с това той декларира, че не желае да създава разкол и да нарушава църковното единство. В същия дух е и посланието на неизвестен архиерей, носещо подпис "един епископ." Той вижда в някои от действията на митрополит Сергей "опасност за Православието." Едновременно с това се акцентира върху "...пагубността от разкола" и се указват крайните случаи, при които се допуска прекратяване на отношенията с висшите църковни власти⁹.

Сред противниците на курса на митрополит Сергей се забелязват множество известни имена, като митрополит Кирил Казански, архиепископ Фьодор Волоколамски, епископ Атанасий, отшелника Алексей, изтеглил жребия при

избор на патриарх и много други. Някои духовници без акт на формално отделяне от Временния Синод, също противостоят на Сергей. Сред тях изпъкват имената на митрополит Серафим, архиепископ Иларион, известният лекар епископ Лука и др. Именно последните, наричани от някои автори “непримиримите”, дават названието на цялото течение. Те не поднасят покаятелни декларации пред Синода, не допускат никакъв компромис с властите. Огромната част от непримиримите завършват живота си в лагери, на заточение, а повечето са разстреляни през 30-те години. Съдбата на някои е неизвестна и до наши дни. Това е най-твърдата и последователна част от руското духовенство, унищожена от съветската диктатура. Техният мъченически подвиг получава признанието и от Църквата, и от поколенията. Въпреки формалните забрани на митрополит Сергей, наложени от обстоятелствата, църковните власти не считат непримиримите се духовници за врагове. Приемникът на Сергей, патриарх Алексей I извършва панихида за митрополит Антоний, влиза в общение с епископ Атанасий, без да изисква покаяние. Могат да се изброят още редица такива случаи. След Втората световна война малцина от оцелелите непримирими продължават да извършват тайно църковни обряди. Те обаче не се стремят към организирана опозиция и разкол, а предпочитат да ориентират немногочисленото си паство към каноничната патриаршеска Църква.

Периодът на възстановяване на църковното единство е свързан почти изцяло с дейността на митрополит (от 1943 г. патриарх) Сергей. Делото му е оспорвано, както от негови съвременници, така и от по-късни изследователи. Основният разделителен момент е Декларацията от 1927 г. Сергей е обвиняван в пълна покорност пред атеистичното комунистическо управление – забрана да се споменават при служба имената на заточените алхиереи, интервютата му в които говори за свобода на вероизповеданията в СССР, осъждането на всички епископи-емигранти и др. Отстъпките, които Църквата получава са характеризирани като недостатъчни. Подчертава се, че Й. Сталин прави жест към православието едва когато е подтикнат от външни фактори – Втората световна война и нуждите на външната политика.

Поддръжниците на митрополит Сергей твърдят, че той се явява продължител на политиката на патриарх Тихон за нови отношения с властта. Тук се визира завещанието на последния от април 1925 г. През 1927 г. обаче, митрополит Сергей е воден от други мотиви за да се съгласи на обнародването на Декларацията от 29 юли. Той я подписва под заплахата за езекутиране на значителен брой арестувани епископи. С компромиса си той спасява не само тях, но и хиляди обикновени свещеници и монаси.

Благодарение на следваната политика митрополит Сергей постига още един изключително важен за Църквата резултат. Той се справя напълно с подкрепяното от властта движение на обновленците и така предпазва Православната църква от разцепление. С последователните си действия първоиерархът успява да съхрани цялостта на духовната институция.

Съществува неправилна тенденция за противопоставяне на митрополит Сергей и Временния Синод на непримиримите и катакомбниците, недопускащи никакво отклонение от православната вяра и никакъв компромис с комунистическата власт. Акцентира се върху радикалната позиция на последните и на църковните наказания, налагани от патриаршеския местоблюстител. Всъщност ограниченията налагани от Сергей на непримиримите архиереи се оценяват от вярващите като необходимост, и след избора на патриарх (1943 г.) те не са спазвани. Така например патриарх Алексий I (1945–1970) отслужва панихида на гроба на митрополит Антоний и приема обратно в каноничната Църква, без покаяние, редица от опозиционните епископи. В годините след Втората световна война част от оцелелите непримирими духовници съветват паствата си да се върнат обратно към патриаршеската Църква.

При дейността на митрополит Сергей като заместник (1925–1937), а след това като титулярен патриаршески местоблюстител (1937–1943), могат да се открият известни нарушения. Въпреки това той е възприеман от мнозинството вярващи и духовенството за неоспорим духовен лидер. Нарушенията се дължат на тежката ситуация, в която е принудена да оцелява Руската православна църква. Болшевишката диктатура води открита война срещу нея и при липсата на нормален църковен живот спазването на всички правила и норми е невъзможно. Това се разбира от вярващите и духовенството, а също и от непримиримата опозиция. Въпреки различните оценки за политиката на Сергей, остава неоспорим факт, че той намира единствения възможен път за съхраняването на едно канонично ядро, около което за в бъдеще да се възроди Руската православна църква.

В този процес особено място заемат непримиримите, които не се помиряват със Светия синод и предпочитат мъченическия подвиг, пред подчинението на атеистичния комунистически режим. Тези духовници не се присъединяват към съществуващите опозиционни групи и не търсят разцепление в Църквата. В историографията те често са противопоставяни на Сергей, който им налага църковни наказания. Вярващите обаче разбират, че това е направено поради натиска от страна на властите. Непримиримите винаги са приемани като принадлежачи към Руската православна църква. Може да се твърди, че подвигът на тези духовници прави възможно оцеляването на патриаршеската Църква в бившия Съветски съюз. Със своето мъченичество, те оказват натиск върху властта да потърси разбирателство с митрополит Сергей.

С възстановяването на патриаршията и избора на Сергей, а след смъртта му на Алексий I за патриарх, тежките години за Руската православна църква не свършват. През следващите години тя е поставена под тоталния контрол от властите, и в частност от КГБ, както впрочем и цялото общество. В наши дни Църквата възвръща позициите си. Този процес минава през изясняване на отношенията със сегашните управници в Русия. Руската православна църква има достойно място в днешното руско общество. Бъдещето ще покаже дали тя ще се върне към някои забравени стереотипи от началото на XX в., или ще отстоява яркото си и достойно присъствие в руския обществен живот.

БЕЛЕЖКИ

¹ Акты Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти 1917–1943 гг. Сост. Губонин, М. Е. 1994, с. 509–513.

² Йоан, митрополит. Состояние Русской церкви при Сергии в период его заместительства, местблюстителства и патриаршества. Христианское чтение, 1994.

³ Андреев, И. М. Заметки о катакомбной церкви в СССР. Джорданвил, 1947; Fletcher, W. The Russian Orthodox Church Undergrund 1917–1970. London – New-Iork, 1971; Стефанов, йеромонах П. История на Руската православна църква през XX в. Шумен, 1997.

⁴ Стефанов, П. Цит. съч., с. 52–55; Йоан (митрополит). Цит. съч., с. 262–263.

⁵ Стефанов, П. Цит. съч., с. 54–55.

⁶ Акты..., прил., С., 843–845, 857, 903–904.

⁷ Пак там, с. 830.

⁸ Пак там, с. 515–516, с. 501–503.

⁹ Пак там, с. 553–555.